

Hospodářská krize – čas pro nový sociální úděl

Stále více lidí si uvědomuje, že globální finanční krize je pouhým symptomem většího systémového problému, krize „reálné ekonomiky“, který si ti, kdo jsou za něj zodpovědní, odmítají připustit. Kapitalistický systém nelze reformovat nebo záplatovat pomocí nedostatečných sociálních opatření, která ponechávají základ jeho společenské logiky beze změny. Pouze úplná transformace společnosti, uspořádaná kolem nové logiky, může dát vzniknout světu, v němž hlavní prioritou budou lidské potřeby, nikoli zisky firem.

Edward Oyugi
Social Development Network, Nairobi, Keňa

Dynamizmus a agregované bohatství, které kapitalistický systém dokázal vyprodukovat v posledních dvou letech, byly draze vykoupeny. Tento systém dokázal s obdivuhodnou pružností odolávat vnitřním i vnějším výzvám, ale vytvářel při tom nezanedbatelné náklady jak pro lidské účastníky, tak i pro životní prostředí.

S postupným úpadkem tohoto systému čelí jeho oběti i ti, kdo z něj těží, nelehkému úkolu vyrovnat se s poklesem produktivity, nedostatkem rovnosti, rozšířenou chudobou a prohlubující se neschopností zajistit spravedlivé rozdělení prostředků. Lidé si čím dál častěji uvědomují, že globální finanční krize je pouhým symptomem většího systémového problému. Čelíme krizi „reálné ekonomiky“ – krizi kapitalizmu, který netrpí jen přechodnými neduhy, ale smrtelnou chorobou.¹

V minulosti kapitalizmus přežíval díky tomu, že se opakovaně očisťoval od zadluženosti a endemického společensko-demokratického deficitu tím, že náklady nezbytných strategických proměn přenášel na slabé a chudé. Krize skončila jedině po masivní devaluaci či likvidaci kapitálu, doprovázené rozsáhlou nezaměstnaností a propadem mezd. Následně docházelo k opětovnému nárůstu míry zisku, který byl motivován vyhlídkou na návrat ke stejnému, ne-li ještě vyššímu tempu hospodářského růstu.

Kapitalizmus tedy ničí předivo společnosti tím, že zvyšuje nezaměstnanost, vyostřuje sociální rozbroje a vytváří napětí ve společnosti. Výsledkem je rostoucí nerovnost, masivní nezaměstnanost a nepřipustné rozšíření chudoby mezi většinu obyvatelstva. V našem případě se objevily charakteristické projevy krize, ale zdá se, že všechna léčebná opatření se míjí účinkem. Je vidět, že:

- Sociální a humanitární potřeby neustále eskalují, zatímco zdroje potřebné k jejich uspokojení setrvale ubývají, anebo v mnoha případech jednoduše mizí. Ukázkovým příkladem je situace Řecka v roce 2010.

- Sociální koheze čelí silnému, po desetiletí nepoznanému napětí, které vyplývá ze skutečnosti, že méně privilegované skupiny soutěží o stále obtížněji dostupné služby, zatímco více a více domácností se nově dostává do kategorie „zranitelných“, čili závislých na vnější podpoře z jiných než tradičních zdrojů.
- Ziskům vytvořeným napříč regiony v průběhu posledního desetiletí hrozí nebezpečí, že budou úplně ztraceny, a to nejen v rozvojových zemích, ale i v těch rozvinutých.
- Růst je umělý, je-li poháněn nezaměstnaností.

Systémový rámec krize

Tuto krizi zaviny neoliberalní politiky, motivované zájmy korporátního sektoru. Není však úplně přesné tvrdit, že neoliberalizmus znamená deregulaci trhů; jde spíše o regulaci trhu v zájmu vlastníků kapitálu, jak je vidět na vydávání patentů. „Intelektuální vlastnictví“ bylo odněpaměti neregulované – ti, kdo vynalezli kolo a zemědělství, na těchto vynálezech nikdy nezbohatli, přestože je využívaly všechny následující generace. Jen v prostředí kapitalizmu se společnosti předhánějí v tom, aby si patentovaly nejen vlastní, ale i cizí objevy a vynálezy, takže například farmaceutické společnosti při prodeji život zachraňujících léků dosahují až obscenních zisků, ale zároveň svou cenovou politikou odsuzují většinu pacientů k smrti.

Pokud tedy máme diskutovat o regulaci nebo její absenci, je důležité mít na paměti skutečnost, že za podmínek určité politické ekonomie bude ten i onen přístup stranit zájmem hegemonů. To, co působí dojmem nedostatečné regulace, se při bližším zkoumání může projevit jako regulace listivá a vyhovující zájmům vládnoucí části společnosti.

Neoliberalizmus obvykle zajišťoval, že regulace na ochranu veřejnosti a zejména ekonomicky znevýhodněných občanů byly „odstraněny“. Právě z toho důvodu jsme už od 80. let minulého století ve většině rozvinutých kapitalistických ekonomik svědky učiněných deregulačních orgií, které se pod vlivem Mezinárodního měnového fondu a Světové banky rychle rozšířily po celém světě. Aby neoliberalizmus mohl skrze Washingtonský konsenzus dál zapouštět své kořeny do světové ekonomiky, byl roku 1999 odvolán Glass-Steagallův zákon o bankovníctví. Ten byl přijat roku 1933 v reakci na kolaps bankovního systému a jeho cílem bylo oddělit komerční bankovníctví (shromažďování vkladů a poskytování úvěrů) od mnohem nebezpečnějšího investičního bankovníctví (financování a prodej cenných papírů) a pozastavit tak run na banky. Po deregulaci pomohla

následná divoká „revoluce v sekuritizaci“ konsolidovat elitní válečníky globální kapitalistické ekonomiky – podvodníky z Wall Street.

Systém spočívá v neplánované interakci tisíců mnohonárodnostních korporací a významných vlád globálního Severu. Funguje více méně jako dopravní systém bez značení pruhů, dopravních značek, omezení rychlosti, ba dokonce i bez jasného pravidla, které určuje, po které straně silnice se má jezdit. Není pochyb o tom, že za těchto podmínek bude těžké zabránit tomu, aby se srážka ve finančním sektoru během příštích měsíců nebo roků prohloubila v něco mnohem vážnějšího. Čím dříve vezmeme na vědomí skutečnost, že z kapitalizmu profituje jen menšina, tím dříve vytvoříme demokratické řešení pro většinu. Pokud je příčina tohoto nekončícího utrpení systémová, pak musí být systémové i její řešení.

Přenašeče nárazů

Procesy mezinárodní ekonomické integrace stále častěji ponechávají státům ležícím na periferii ekonomického dění – tedy převážně chudším ekonomikám – menší manévrovací prostor pro regulaci podmínek, které definují vztahy mezi kapitálem a prací, operační mechanismy a podmínky vstupu na vnitřní trhy i dimenze rozpočtového určení pro spravedlivý společenský rozvoj. Za předpokladu, že státy i nadále zůstávají legitimním rámcem systémů formální politické participace, existuje potenciální riziko, že s rozšiřováním vlivu těchto procesů dojde ke vzniku legislativního vakuu.

Pro mnoho zemí a společností na Jihu byla zrychlená integrace do globální ekonomikyována rostoucí nerovností a marginalizací. Lokální i národní institucionální rámec a instrumenty sociální politiky byly podkopány a přestaly být efektivními nástroji v boji s dopady neoliberalní globalizace. Nadnárodní entity jako Mezinárodní měnový fond, Světová banka a Světová obchodní organizace ovlivňují nejen rozdělování, regulaci a poskytování sociální podpory na globální úrovni, ale také podobu národní a lokální sociální politiky. Právě tím mohou způsobit vyloučení velkých částí společnosti.²

Naneštěstí se ve většině zemí na Jihu nevyvinula nutná obezřetnost a schopnost rychle stisknout tlačítko reset, aby si buď znovu získaly politický prostor nutný pro zajištění ochrany sociálně slabších členů jejich společnosti, nebo aby přerušily kanály, které do jejich země přenašejí dopady krize. Na makroekonomické úrovni

1 Více na toto téma viz F. William Engdahl, „Finanční tsunami: Konec světa tak, jak ho známe“ (”Financial Tsunami: The End of the World as We Knew It”), Global Research, 30. září 2008; Henryk Grossmann, *Zákon akumulace a kolaps kapitalistického systému (The Law of Accumulation and Breakdown of the Capitalist System)*, přel. Jaiurus Banaji, Londýn, Pluto Press, 1992; Rudolph Hilferding, *Finanční kapitál – studie poslední fáze vývoje kapitalizmu (Finance Capital – A Study of the Latest Phase of Capitalist Development)*, přel. Morris Wainick a Sam Gordon, Londýn, Routledge a Kegan Paul, 1981.

2 Bob Deacon, Michelle Hulseová a Paul Stubbs, *Globální sociální politika: Mezinárodní organizace a budoucnost blahobytu (Global Social Policy: International Organizations and the Future of Welfare)*, Londýn, Sage, 1997.

byly rozvojové země zasaženy krizí především skrze následující přenosové mechanismy:

- neregulované finanční trhy,
- mezinárodní obchod, nerovnovážně vychýlený ve prospěch mocných průmyslových ekonomik Severu,
- neregulované kapitálové toky do lokalit atraktivnějších pro akumulaci kapitálu,
- špatná rozpočtová politika,
- kontraproduktivní rozvojová pomoc,
- korupce.

Mechanismy sociální ochrany, které by mohly chránit před negativními vlivy výše uvedeného, se skládají z celé řady kategorií a odpovídajících intervenčních nástrojů. Zaprvé, na rovině ochrany, by opatření jako sociální asistence prostřednictvím veřejných i soukromých transferů, nemocenské dávky, penzijní připojištění a sociální služby mohly poskytnout okamžitou úlevu těm nejzranitelnějším členům společnosti. Například Světová banka odhaduje, že finanční obnosy obyvatel zaměstnaných v zahraničí poslané zpět do Keni (remittance) snížily množství lidí žijících v naprosté chudobě o 8,5 %.³ V druhé polovině roku 2008 však Keňa zažila drastický propad těchto peněz přesahující 10 %.

Zadruhé, na rovině prevence, by mechanismy jako sociální pojištění, sociální transfery a záložny mohly pomoci předejít poškození tradičních přizpůsobovacích strategií a mechanismů. Zatřetí, na rovině propagace, by bylo možné zpřístupnit celou řadu ekonomických příležitostí, a to s pomocí nástrojů jako jednoduchý a udržitelný přístup k úvěrům, zproštění poplatků za vzdělání, podpora školního stravování, programy veřejně prospěšných prací a podpora začínajících zemědělců. To by pochoptitelně posilovalo odolnost skrze zvýšenou diverzifikaci způsobů obživy a sociálního zabezpečení vůbec.

Konečně na rovině transformace společnosti by bylo možné pomoci mechanismy sociální ochrany vyřešit celou řadu systémových slabin⁴, počínaje podporou práv menšin až po vznik vhodných sociálních fondů pro antidiskriminační politiku. I tím by byla usnadněna žádoucí transformace sociálních vztahů, která by vedla

k drastickému omezení sociálního vyloučení, které se stalo příčinou neustálých konfliktů.

Úkoly sociální ochrany

Současná krize se dotkla mnoha částí společnosti, ačkoli se v každé z nich projevila jiným způsobem v závislosti na zeměpisné poloze, socio-ekonomickém postavení a primárním zdroji zajišťování obživy. Země s vlivnými společenskými hnutími a výraznou tradicí dožadovat se sociálních požadavků slabších (jako Indonésie, Filipíny a některé země Jižní Ameriky) stavěly na dynamice průběžných reforem a dosáhly pozoruhodných úspěchů.

Například v Indonésii vláda považovala za moudré ustavit Radu pro monitoring a boj proti krizi, což měl být první krok v soustředěném úsilí vyrovnat se s dopady finanční krize. Kromě toho se pustila do drastické revize státního rozpočtu, jejímž cílem bylo najít prostředky pro dodatečné prvky strategie fiskálních stimulů, která sledovala tři hlavní cíle: zvýšení a/nebo zachování kupní síly obyvatelstva, stimulaci obchodu a podporu podnikání a urychlení vzniku nových pracovních míst spolu s podporou růstu drobného podnikání. Díky příznivým výchozím podmínkám a včasné reakci hospodářské politiky dokázala indonéská ekonomika dosud odolávat krizi a zachovat si poměrně vysokou míru hospodářského růstu spolu s pozitivním trendem ve vývoji boje proti chudobě. Na druhé straně však vidíme příklad většiny afrických zemí, kde sociální hnutí postrádají potřebnou sílu a dosáhla jen malého množství hmatatelných opatření zaměřených na ulehčení těžkého údělu chudých.

Není pochyb o tom, že jedním z nejzávažnějších problémů, jež hospodářská krize způsobila, je dlouhodobá nezaměstnanost, která jako by neznala konce. Tempo hospodářské obnovy zůstává obvykle značně pozadu za růstem hrubého domácího produktu (HDP). Existuje však slibná možnost intervence, která v sobě kombinuje tvorbu pracovních míst a rozšiřování způsobů obživy. Pokud bude vznikat s ohledem na potřeby těch nejzranitelnějších, měla by taková ochranná sociální politika podporovat jak rozvoj, tak i genderovou rovnoprávnost. To bude znamenat zavedení rámcového programu sociálního zabezpečení a nástrojů, které budou podporovat spravedlivý sociální rozvoj jako jeden z nezbytných předpokladů dosažení Rozvojových cílů tisíciletí.

Sociální ochrana může sehrát klíčovou roli v utlumení zničujících dopadů chudoby, zvláště v případě krize tak závažné, jako je ta současná. V tomto smyslu jde o důležité proticyklické opatření. Reakce sociální ochrany na probíhající neoliberalně-kapitalistickou krizi byly však nejen slabé, ale mírně řečeno chaotické. Je pravda, že různé země se rozhodly pro širokou paletu sociálních opatření, a některé z nich dostaly svým předsevzetím splnit závazky z předkrizového období. Z rozvojových zemí spadají do této kategorie Keňa a Uganda. Jiné země, jako například Ghana, se dokonce rozhodly rozšířit plány z předkrizového období, a to i přes riziko zvětšení už tak téměř neudržitelného fiskálního deficitu. Nicméně mnoho dalších zemí se rozhodlo sociální opat-

ření pozastavit a věnovat se místo toho řešení problémů makroekonomické stabilizace. Například Nigérie se vydala cestou fiskálních stimulů a zároveň se pokouší regulovat prohlubující se deficit. To by mohlo být možné jen pomocí rozvážného snižování výdajů na sociální sektor, které by jinak mohlo spustit mikroekonomické otřesy.

Kromě ekonomických tlaků se některé země musí vyrovnat také s tvrdými ranami vůči programům lidského rozvoje a socio-ekonomické stability, které pramení z omezení v domácí politice a nedostatku prostoru k uskutečnění rozhodných kroků. Zatímco vyspělé a rozvíjející se ekonomiky disponují určitým manévrovacím prostorem, většina rozvojových zemí je svázána dvojím poutem státního dluhu a deficitu platební bilance. Možnosti jejich fiskální politiky jsou proto nutně omezené. V okamžiku, kdy je zapotřebí zavést cílená proticyklická opatření a zvýšit vládní výdaje na sociální sektor, jsou tyto země nuceny učinit pravý opak.

Všechny země musí být schopné s mezinárodní pomocí zavést proticyklická opatření, která obrátí trendy nedostatečné poptávky a rostoucí nezaměstnanosti. Je nezbytné, aby byly za tímto účelem zpřístupněny možnosti získání půjček za přijatelných podmínek. Nedávné studie Mezinárodního měnového fondu a Světové banky patrně rozpoznaly a vzaly v potaz ponaučení z předchozích krizí a politiky strukturálního přizpůsobování, znovu však zaznívá tvrzení, že je nutné zachovat „obezřetný“ makroekonomický přístup. Prvotní otázkou se tak stává, zda si rozvojové země mohou „dovolit“ rozpočtové výdaje nezbytné k prosazení sociálních jistot bez rozdílů pohlaví.

Nezbytnost nového sociálního údělu

Existuje silný tlak na efektivnější alokaci, racionalizaci a rozdělování zdrojů pro sociální zabezpečení. V současnosti je toto úsilí roztržité a nevhodně zaměřené nejen programově, ale i pokud jde o strategické cíle a způsoby implementace. Pokud mají programy sociální podpory dosáhnout k těm, které hospodářská krize uvrhla do chudoby, a pomoci jim, budou zapotřebí rozsáhlé a dlouhodobé rozpočtové výdaje a podpora spolehlivých dárců. Stojíme před celou řadou systémových problémů, které souvisejí s nutností sjednotit sociální zabezpečení do požadavku sociálně-demokratické reformy. Bude nutné od základů přebudovat ekonomické systémy, abychom dosáhli:

- stabilizace zaměstnanosti,
- stability mezi soukromým a veřejným sektorem,
- rozšířeného pokrytí základních systémů sociálního zabezpečení s účastí soukromého i veřejného sektoru,
- nových vztahů mezi zaměstnanci a zaměstnavateli, které mají za cíl obnovit spravedlivou rovnováhu sil mezi kapitálem a prací, a především
- rovnosti v přístupu a rozdělování zdrojů určených na sociální rozvoj.

3 Keňa – Zpráva o pokroku v zemi, Světová banka, 2008.

4 Více na toto téma viz: Andy Norton, Tim Conway a Mick Foster, „Koncepty a metody sociální ochrany: Implikace pro politiku a praxi v mezinárodním rozvoji“ („Social Protection Concepts and Approaches: Implications for Policy and Practice in International Development“), studie č. 143, Overseas Development Institute, Londýn, 2001; Stephen Devereux, *Sociální ochrana a globální krize (Social Protection and the Global Crisis)*, Brighton, IDS, 2009; Charles Knox, „Reakce na „Sociální ochrany a globální krizi““ („Response to ‘Social Protection and Global Crisis’“), 14. května 2009, ke stažení na: <www.wahenga.net/sites/default/files/Response_to_Social_protection_and_the_global_crisis.pdf>; Anna McCordová, „Globální finanční krize: Chudoba a sociální ochrana. Podklady pro případovou studii 10 zemí“ („Global Financial Crisis: Poverty and Social Protection, Evidence for 10 Country Case Studies,“ *Dokument Overseas Development Institute*, Londýn, srpen 2009.

Sociální ochrana nemůže zůstat izolovaná, oddělená od úsilí společnosti dosáhnout rekonstrukce demokracie. Požadavek její existence se musí stát nedílnou součástí demokratického systému politické ekonomie státu a jeho demokratického potenciálu. Taková politická ekonomie vyžaduje další Nový úděl, který bude pevně stát na základech nové sociálně-demokratické úmluvy, která bude zasahovat až za hranice snu Franklina D. Roosevelta o ochraně kapitalizmu před krizí roku 1929. Je zřejmé, že když byl poprvé zvolen do úřadu, nebylo to kvůli programu Nového údělu, a že tehdy ani neměl v úmyslu prosazovat politiku, která byla v Novém údělu obsažena. Až narůstající tlak a hrozba davových nepokojů po nepřehlédnutelných náznacích krize, kterou kritici systému mnohokrát předpovídali, jej přinutily tato opatření zavést. Byla to očividně volba mezi provedením reformem a ústupků shora a potenciálně nekontrolovatelnou sociální explozí zdola.

Ačkoli se Rooseveltovu Novému údělu podařilo snížit tlak tím, že lidé dostali práci na celé řadě obrovských veřejně prospěšných projektů, zdaleka to nestačilo k tomu, aby zajistil dlouhodobé přežití systému, který je poháněn logikou, vymykající se demokratickému principu. Byla to až druhá světová válka, co Spojené státy vytáhlo z Velké deprese.⁵ Jinými slovy: Kapitalizmus v případě Spojených států, tahouna globální tržní ekonomiky, zachránila výroba pro válku, v níž zemřely miliony lidí a vznikly miliardové zisky pro korporátní sektor světové ekonomiky.

Úloha sociálního zabezpečení

Sociální ochrana zůstane v dohledné budoucnosti slepencem roztržitých, nekoordinovaných, nedostatečně zacílených a vždy až ex post nasazovaných

tisících prostředků, které už neodpovídají dlouhodobým problémům neoliberalního kapitalizmu. Situace si žádá fundamentální přestavbu principů, ale i prostředků působících v sociální úmluvě, kterou jsme zdědili, a politickém a ekonomickém paradigmatu, které formovalo její podobu a architekturu. Je nutné začít od počátku a znovu definovat příslušné funkce všech sektorů ekonomiky – státu, občanské společnosti, občanů a životního prostředí.

Komplexní, převážně nepsaná úmluva mezi demokratickým státem, sociálním trhem a nehegemonskou společností by měla občanům poskytovat nezbytné sociální zabezpečení, které by jim umožňovalo působit v dynamické politické ekonomii, jež slouží každému členu určité společnosti. Prožíváme však zhoršení situace, které se vymyká tradičním vysvětlením obhájců neoliberalního kapitalizmu. Spolehlivé plány důchodového pojištění a pracovní příležitosti se ztrácejí v džungli deregulované tržní ekonomiky a zdravotní stav většiny občanů se zhoršuje, aniž by se objevovaly náznaky, že netrpělivě očekávané ozdravení ekonomiky přinese pozitivní změny. Reálné mzdy nadále stagnují, nerovnost v příjmech a bohatství dosahuje rekordní úrovně a stále více domácností opouští střední třídu. Situace si žádá zcela nový úděl a rekonstrukci zanikající neoliberalní tržní ekonomiky.

Úkolem nové sociálně-tržní ekonomiky bude upravit rovnováhu sil mezi kapitálem a prací, státem a společností, městem a venkovem, Severem a Jihem, centrem a periferií. Taková společenská úmluva by měla podporovat dlouhodobý růst a široce rozšířenou prosperitu a podporovat jednotlivce a rodiny ne jako zaměstnance, ale jako občany. Na tomto základě by měla být postavena konkrétní politická opatření stran

všeobecně dostupné zdravotní péče, celospolečensky rozšířeného vlastnictví aktiv, důchodového zabezpečení a celoživotního vzdělávání.

Lidské potřeby především

Jednoho dne si národy celého světa uvědomí, že nikoli ten či onen prohnilý nebo zkorumpovaný jednotlivec či strana, ale kapitalismus samotný je tím, co destabilizuje ekonomiku a působí většině příslušníků společnosti tolik strádání. Přesto však mnozí vkládají nerealisticky vysoké naděje do iluzorní efektivity různých stimulačních balíčků, jejichž jediným účelem je zachránit kapitalismus před jeho vlastní sebedestruktivní logikou. Svým způsobem to není nic divného, když uvážíme nepříznivé rozložení sil mezi společenskými vrstvami, které soupeří o příležitost provést demokratickou reformu budoucnosti lidstva. Tlak na změnu sice sílí, ale dosud není dost silný na to, aby ji dokázal prosadit.

Jakkoli se tedy nemůžeme bránit reformám, ani těm, které mají jen minimální sociálně-demokratický obsah a nabízejí z velké části jen tisíci prostředky, musíme pevně oponovat reformizmu, zejména reformizmu toho typu, který prohlašuje, že je možné neoliberalní kapitalistický systém polidštit, zjemnit a učinit ctiživějším vůči prohlubujícím se nesnáším jeho obětí. Tento systém je ze své podstaty založen na vykořisťování většiny menšinou, na soustředění vlastnictví a kontroly nad převážnou většinou bohatství ve společnosti v rukou nepatrné hrstky vyvolených. Není možné jej reformovat nebo záplatovat pomocí pomíjivých sociálních opatření, která ponechávají základ jeho společenské logiky beze změny. Pouze úplná transformace společnosti, uspořádaná kolem nové logiky, může dát vzniknout světu, v němž hlavní prioritou budou lidské potřeby, nikoli zisky firem. ■

5 Chalmers Johnson, „Bankrot: Největší hrozba pro Spojené státy“ (“Going Bankrupt: The US’s Greatest Threat”) *Asia Times Online*, 24. ledna 2008. Ke stažení na: <www.atimes.com/atimes/Middle_East/JA24Ak04.html>.